

Correctievoorschrift HAVO

2008

tijdvak 2

geschiedenis

Het correctievoorschrift bestaat uit:

- 1 Regels voor de beoordeling
- 2 Algemene regels
- 3 Vakspecifieke regels
- 4 Beoordelingsmodel
- 5 Inzenden scores
- 6 Bronvermeldingen

1 Regels voor de beoordeling

Het werk van de kandidaten wordt beoordeeld met inachtneming van de artikelen 41 en 42 van het Eindexamenbesluit v.w.o.-h.a.v.o.-m.a.v.o.-v.b.o. Voorts heeft de CEVO op grond van artikel 39 van dit Besluit de *Regeling beoordeling centraal examen* vastgesteld (CEVO-02-806 van 17 juni 2002 en bekendgemaakt in Uitleg Gele katern nr 18 van 31 juli 2002).

Voor de beoordeling zijn de volgende passages van de artikelen 41, 41a en 42 van het Eindexamenbesluit van belang:

- 1 De directeur doet het gemaakte werk met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen en het proces-verbaal van het examen toekomen aan de examinerator. Deze kijkt het werk na en zendt het met zijn beoordeling aan de directeur. De examinerator past de beoordelingsnormen en de regels voor het toekennen van scorepunten toe die zijn gegeven door de CEVO.
- 2 De directeur doet de van de examinerator ontvangen stukken met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen, het proces-verbaal en de regels voor het bepalen van de score onverwijld aan de gecommiteerde toekomen.
- 3 De gecommiteerde beoordeelt het werk zo spoedig mogelijk en past de beoordelingsnormen en de regels voor het bepalen van de score toe die zijn gegeven door de CEVO.

- 4 De examinerator en de gecommiteerde stellen in onderling overleg het aantal scorepunten voor het centraal examen vast.
- 5 Komen zij daarbij niet tot overeenstemming, dan wordt het aantal scorepunten bepaald op het rekenkundig gemiddelde van het door ieder van hen voorgestelde aantal scorepunten, zo nodig naar boven afgerond.

2 Algemene regels

Voor de beoordeling van het examenwerk zijn de volgende bepalingen uit de CEVO-regeling van toepassing:

- 1 De examinerator vermeldt op een lijst de namen en/of nummers van de kandidaten, het aan iedere kandidaat voor iedere vraag toegekende aantal scorepunten en het totaal aantal scorepunten van iedere kandidaat.
- 2 Voor het antwoord op een vraag worden door de examinerator en door de gecommiteerde scorepunten toegekend, in overeenstemming met het beoordelingsmodel. Scorepunten zijn de getallen 0, 1, 2, ..., n, waarbij n het maximaal te behalen aantal scorepunten voor een vraag is. Andere scorepunten die geen gehele getallen zijn, of een score minder dan 0 zijn niet geoorloofd.
- 3 Scorepunten worden toegekend met inachtneming van de volgende regels:
 - 3.1 indien een vraag volledig juist is beantwoord, wordt het maximaal te behalen aantal scorepunten toegekend;
 - 3.2 indien een vraag gedeeltelijk juist is beantwoord, wordt een deel van de te behalen scorepunten toegekend, in overeenstemming met het beoordelingsmodel;
 - 3.3 indien een antwoord op een open vraag niet in het beoordelingsmodel voorkomt en dit antwoord op grond van aantoonbare, vakinhoudelijke argumenten als juist of gedeeltelijk juist aangemerkt kan worden, moeten scorepunten worden toegekend naar analogie of in de geest van het beoordelingsmodel;
 - 3.4 indien slechts één voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, wordt uitsluitend het eerstgegeven antwoord beoordeeld;
 - 3.5 indien meer dan één voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, worden uitsluitend de eerstgegeven antwoorden beoordeeld, tot maximaal het gevraagde aantal;
 - 3.6 indien in een antwoord een gevraagde verklaring of uitleg of afleiding of berekening ontbreekt dan wel foutief is, worden 0 scorepunten toegekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is aangegeven;
 - 3.7 indien in het beoordelingsmodel verschillende mogelijkheden zijn opgenomen, gescheiden door het teken /, gelden deze mogelijkheden als verschillende formuleringen van hetzelfde antwoord of onderdeel van dat antwoord;
 - 3.8 indien in het beoordelingsmodel een gedeelte van het antwoord tussen haakjes staat, behoeft dit gedeelte niet in het antwoord van de kandidaat voor te komen.
 - 3.9 indien een kandidaat op grond van een algemeen geldende woordbetekenis, zoals bijvoorbeeld vermeld in een woordenboek, een antwoord geeft dat vakinhoudelijk onjuist is, worden aan dat antwoord geen scorepunten toegekend, of tenminste niet de scorepunten die met de vakinhoudelijke onjuistheid gemoeid zijn.

- 4 Het juiste antwoord op een meerkeuzevraag is de hoofdletter die behoort bij de juiste keuzemogelijkheid. Voor een juist antwoord op een meerkeuzevraag wordt het in het beoordelingsmodel vermelde aantal punten toegekend. Voor elk ander antwoord worden geen scorepunten toegekend. Indien meer dan één antwoord gegeven is, worden eveneens geen scorepunten toegekend.
- 5 Een fout mag in de uitwerking van een vraag maar één keer worden aangerekend, tenzij daardoor de vraag aanzienlijk vereenvoudigd wordt en/of tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
- 6 Een zelfde fout in de beantwoording van verschillende vragen moet steeds opnieuw worden aangerekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
- 7 Indien de examinerator of de gecommiteerde meent dat in een examen of in het beoordelingsmodel bij dat examen een fout of onvolkomenheid zit, beoordeelt hij het werk van de kandidaten alsof examen en beoordelingsmodel juist zijn. Hij kan de fout of onvolkomenheid mededelen aan de CEVO. Het is niet toegestaan zelfstandig af te wijken van het beoordelingsmodel. Met een eventuele fout wordt bij de definitieve normering van het examen rekening gehouden.
- 8 Scorepunten worden toegekend op grond van het door de kandidaat gegeven antwoord op iedere vraag. Er worden geen scorepunten vooraf gegeven.
- 9 Het cijfer voor het centraal examen wordt als volgt verkregen.
Eerste en tweede corrector stellen de score voor iedere kandidaat vast. Deze score wordt meegedeeld aan de directeur.
De directeur stelt het cijfer voor het centraal examen vast op basis van de regels voor omzetting van score naar cijfer.

NB Het aangeven van de onvolkomenheden op het werk en/of het noteren van de behaalde scores bij de vraag is toegestaan, maar niet verplicht.

3 Vakspecifieke regels

Voor dit examen kunnen maximaal 78 scorepunten worden behaald.

Voor dit examen is de volgende vakspecifieke regel vastgesteld:
Vakinhoudelijke argumenten moeten afkomstig zijn uit gezaghebbende, wetenschappelijke publicaties.

4 Beoordelingsmodel

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

De koloniale relatie tussen Nederland(ers) en Nederlands-Indië

1 maximumscore 4

De juiste combinatie is:

- 1 de Napoleontische oorlogen (2) past bij fragment A (1811).
- 2 de Japanse bezetting (4) past bij fragment E (1942).
- 3 de Bersiap-tijd (1) past bij fragment B (1945).
- 4 de Republiek Indonesië (5) past bij fragment D (1949).
- 5 de Nieuw-Guinea kwestie (3) past bij fragment C (1962).

Voor de juiste volgorde (2, 4, 1, 5, 3) 2

Voor de juiste combinaties (A-2, E-4, B-1, D-5, C-3) 2

Opmerking

Als door het wegstrepen van één foutief geplaatst onderwerp een verder juiste reeks ontstaat wordt één scorepunt toegekend.

Als twee combinaties juist zijn, mag er één scorepunt worden toegekend.

2 maximumscore 2

Uit het antwoord moet blijken:

Van den Bosch zorgde ervoor dat:

- de Javaanse boeren plantloon kregen 1
- de Javaanse regenten cultuurprocenten ontvingen 1

3 maximumscore 4

Voorbeeld van een juist antwoord is:

Ad 1:

- In het Cultuurstelsel wordt het dualistisch Binnenlands Bestuur ingevoerd (waarbij Nederlandse ambtenaren met Indonesische bestuurders in een duaal stelsel Nederlands-Indië besturen) 1
- de regent ergert zich aan de bemoeizucht/betweterij van de Nederlandse ambtenaren (die zich met zijn bestuur bemoeien) 1

Ad 2:

- Enerzijds schrijft hij wel een kritische brief naar de minister omdat hij hoopt dat die veranderingen zal doorvoeren 1
- Anderzijds schrijft de regent zijn brief anoniem, blijkbaar is hij bang voor represailles/kan kritiek dus gevaar opleveren voor hem / ambtenaren zijn ongevoelig voor kritiek / schrijft hij niet aan de gouverneur-generaal (maar aan de minister) 1

Vraag	Antwoord	Scores
4	<p>maximumscore 2</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Door de kortere reisroute waagden meer Europese vrouwen de oversteek naar hun man, waardoor het aantal Europese vrouwen in Nederlands-Indië toenam • Het grotere aantal Europese vrouwen zorgde ervoor dat de contacten van Europese mannen met Indonesische vrouwen verminderden/er minder sprake was van samenleven van Europese mannen met Indonesische vrouwen, waardoor de Nederlands-Indische mengcultuur verdween/europeaniseerde 	<p>1</p> <p>1</p>
5	<p>maximumscore 3</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Een juiste omschrijving van tempo doeloe (bijvoorbeeld de goede oude tijd in Nederlands-Indië/het geïdealiseerde beeld van het Indische verleden/de harmonie in Nederlands-Indië) • Ondersteund met twee juiste verwijzingen naar de foto (bijvoorbeeld twee van de volgende: <ul style="list-style-type: none"> – Het gaat hier om een welgesteld gezin, zoals onder meer blijkt uit de voornaamheid van het huis. Het prettige gevoel van goede oude tijd wordt opgeroepen door de luxueuze woonomgeving. – Het gezin is van gemengde samenstelling. De man is blank, zijn vrouw is Javaans. Hierdoor roept de foto het beeld op dat Europeanen en Indonesiërs harmonieus met elkaar omgingen, wat past bij tempo doeloe.) <p>per juist voorbeeld</p>	<p>1</p> <p>2</p> <p>1</p>
6	<p>maximumscore 3</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • De koelieordonnantie hield in dat de koelies een contract moesten ondertekenen en dat wanneer zij zich niet aan dit contract hielden de planter 'poenale sanctie' kon toepassen/de koelie streng kon straffen • Voor de planters op Sumatra betekende dit een vergroting van hun macht tegenover de koelies, waardoor zij hun arbeiders langer konden vasthouden/het personeelgebrek op Sumatra konden oplossen • Dit past binnen het koloniale economische beleid, omdat in deze periode de Indische economie geliberaliseerd werd/de overheidsinvloed juist teruggedrongen werd/het aan de planters werd overgelaten hoe zij hun arbeiders behandelden 	<p>1</p> <p>1</p> <p>1</p>

Vraag	Antwoord	Scores
7	<p>maximumscore 4</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • De ene kant/het ene gezicht van de Nederlanders was het gezicht van de koloniale onderdrukker/veroveraar, wat bijvoorbeeld blijkt uit de wrede oorlogsvoering in Atjeh • De andere kant/het andere gezicht van het Nederlandse koloniale bestuur was de zorg voor de welvaart van de Indonesische bevolking, wat bijvoorbeeld blijkt uit de irrigatieprojecten/de aandacht voor onderwijs en medische verzorging die uit de Ethische Politiek voortkwamen 	<p>2</p> <p>2</p>
8	<p>maximumscore 4</p> <p>Uit het antwoord moet blijken dat: twee punten van kritiek van Snouck Hurgronje op de Volksraad zijn:</p> <ul style="list-style-type: none"> • dat de Volksraad alleen in schijn een vertegenwoordigend lichaam is / dat er geen vrijheid van meningsuiting is / dat niet alle klassen vertegenwoordigd zijn • dat de Volksraad niet de wetgevende macht van Nederlands-Indië wordt (het is slechts adviesorgaan) <p>Bij de herziening van de Volksraad in 1925 is met de kritiek van Snouck Hurgronje</p> <ul style="list-style-type: none"> • geen rekening gehouden, omdat de onevenredige verdeling van de zetels niet veranderd is, waardoor er geen representatieve vertegenwoordiging ontstond • wel rekening gehouden, omdat de Volksraad een medewetgevend orgaan werd 	<p>1</p> <p>1</p> <p>1</p> <p>1</p>
9	<p>maximumscore 4</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Bij 1: De Nederlander in de bron wordt vernederd. Het was voor de Japanners belangrijk dat dit goed zichtbaar was voor de Indonesische bevolking, zodat duidelijk werd dat de verhoudingen veranderd waren • Bij 2: De vernedering van de Nederlander toonde Indonesiërs dat de Nederlanders niet superieur waren aan Aziaten. Dit besef gaf een grote impuls aan het Indonesisch nationalisme 	<p>2</p> <p>2</p>

Vraag	Antwoord	Scores
10	maximumscore 2	
	Voorbeeld van een juist antwoord is:	
	<ul style="list-style-type: none"> De tweede 'politieele actie' leek eerst een succes, omdat binnen korte tijd de doelen (arrestatie Soekarno/Hatta) werden bereikt 	1
	<ul style="list-style-type: none"> maar bleek later een mislukking, omdat Nederland door de Verenigde Naties/de Verenigde Staten werden gedwongen zich terug te trekken/te onderhandelen met de Republiek Indonesia / veel kritiek kreeg in het buitenland / in Nederland politieke verdeeldheid ontstond / het Nederlandse leger geconfronteerd werd met een succesvolle guerrilla van de Indonesische nationalisten 	1
11	maximumscore 4	
	Voorbeeld van een juist antwoord is:	
	<ul style="list-style-type: none"> Als voorbeeld van economisch kolonialisme kan Soekarno gedacht hebben aan de grote rol van het Nederlandse bedrijfsleven ook na de onafhankelijkheid 	1
	<ul style="list-style-type: none"> Als reactie daartegen ging Indonesië over tot nationalisatie van Nederlandse bedrijven in Indonesië 	1
	<ul style="list-style-type: none"> Als voorbeeld van politiek kolonialisme kan Soekarno gedacht hebben aan het Nederlandse bestuur over Nieuw-Guinea. Volgens Soekarno was dit gebied een deel van Indonesië/waren de Nederlandse aanspraken koloniaal 	1
	<ul style="list-style-type: none"> Als reactie daarop betwistte Indonesië het Nederlands gezag over Nieuw-Guinea met diplomatieke middelen/dreigde met oorlog/stuurde soldaten naar Nieuw-Guinea 	1
	<p><i>Opmerking</i> <i>Alleen als voorbeelden en reacties na 1955 worden genoemd, worden scorepunten toegekend.</i></p>	
12	maximumscore 4	
	Voorbeeld van een juist antwoord is:	
	<ul style="list-style-type: none"> Nieuw-Guinea vormt op dat moment een (overzees) deel van Nederland. Het bestuur valt dus onder het Nederlandse ministerie van binnenlandse zaken 	1
	<ul style="list-style-type: none"> Hiermee laat de Nederlandse regering zien dat de Indonesische aanspraken op Nieuw-Guinea afgewezen worden 	1
	<ul style="list-style-type: none"> Nederland voert in de jaren vijftig een beschavingsoffensief om de Papoeabevolking op te voeden. De groei van het aantal schoolgaande leerlingen en leerkrachten toont aan dat dit succesvol is 	1
	<ul style="list-style-type: none"> Tussen het beschavingsoffensief in de jaren vijftig en de Ethische Politiek omstreeks 1900 bestaat continuïteit, omdat beide erop gericht waren het welzijn van de Indonesische bevolking te verhogen (onder andere) door onderwijs 	1

Ten oorlog! Europese oorlogen 1789 - 1919. Oorlog als maatschappelijk fenomeen

13 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

De algemene dienstplicht paste volgens de Franse regering bij de revolutionaire idealen, omdat alle Fransen daardoor gelijk deelnamen aan de verdediging van hun vaderland/de revolutie.

14 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

Het is aannemelijk dat deze brief de situatie in het leger van Napoleon in 1812 beschrijft, omdat (twee van de volgende):

- in de Duitse bezette gebieden worden dienstplichtigen geronseld.
- de brief is van een jongen uit Hulst die in het Franse leger zit.
- Fraeijenhove schrijft dat het leger naar Rusland zal trekken.

per juist gegeven uit de brief

1

15 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

Door harde maatregelen (zoals de invoering van de dienstplicht en gedwongen inkwartiering die in de bron beschreven worden) jaagt Napoleon de Duitse bevolking tegen zich in het harnas; hierdoor wordt de behoefte aan een krachtige/eigen Duitse natie sterker.

16 maximumscore 2

De juiste volgorde is:

5, 6, 2, 4, 3, 1.

Opmerking

Als door het wegstrepen van één foutief geplaatst cijfer een verder juiste reeks ontstaat, wordt één scorepunt toegekend.

17 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is (de twee volgende):

- Tsaar Nicolaas I beschermde geloofsgenoten/probeerde het Russische volk achter zich te krijgen 1
- Tsaar Nicolaas I probeerde invloed te krijgen in het oostelijk Middellandse Zeegebied 1

Vraag	Antwoord	Scores
18	<p>maximumscore 2</p> <p>Uit het antwoord moet blijken dat:</p> <ul style="list-style-type: none"> • de Russische officier aangeeft dat Rusland nog te weinig geïndustrialiseerd is (in verhouding tot de Geallieerden), waardoor er te weinig munitie/modern transport is om de oorlog te kunnen winnen • wat duidelijk maakt dat de Krimoorlog al een moderne oorlog is, omdat in de moderne oorlogsvoering de industriële productie van grote betekenis is 	<p>1</p> <p>1</p>
19	<p>maximumscore 4</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • De tekst beschrijft dat er sprake is van een guerrilla/een oorlog van ongeüniformeerde burgers/franc-tireurs • wat past bij de oorlog ná de slag bij Sedan, omdat het “officiële”/geüniformeerde Franse leger zich daar overgeeft/een nederlaag lijdt / dan de guerrilla van de Franse bevolking tegen de Duitse legers begint 	<p>1</p> <p>1</p>
	<p>Deze tekst past bij de rol van de pers in de Frans-Duitse oorlog, omdat deze tekst (de twee volgende):</p> <ul style="list-style-type: none"> • is geschreven door een oorlogscorrespondent die de oorlog/de legers direct volgt • het vijandbeeld (de Fransen zijn onbetrouwbaar en zeer gevaarlijk) versterkt / propaganda maakt voor het Duitse thuisfront 	<p>1</p> <p>1</p>
20	<p>maximumscore 3</p> <p>Uit het antwoord moet blijken dat:</p> <ul style="list-style-type: none"> • in de bron beschreven wordt, dat de “Pruis” op een verraderlijke manier wordt beschoten / er een ongeregelde oorlog is uitgebroken/er geen verschil meer is tussen de burgerbevolking en het vijandelijke leger • wat voor de Duitse soldaten bedreigend is/grote onzekerheid oplevert / waarop gereageerd wordt met terreur/hard optreden tegen de burgerbevolking • dit voor Nederland leidde tot een grote stroom Belgische vluchtelingen die moesten worden opgevangen 	<p>1</p> <p>1</p> <p>1</p>

Vraag	Antwoord	Scores
21	<p>maximumscore 5</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Oostenrijk gedraagt zich agressief (als een dreigende roofvogel) • tegenover Servië, dat zich trots opstelt (als een haan) • waarbij Servië zich gesteund weet door het machtige Rusland (de beer die op de achtergrond blijft) • Omdat Rusland een rol op de achtergrond krijgt/als wat stiekem wordt afgebeeld/gezien kan worden als aanstichter/opstoker van Servië, past dit niet bij het beeld dat Rusland wil uitdragen 	<p>1</p> <p>1</p> <p>1</p> <p>2</p>
22	<p>maximumscore 4</p> <p>Een juist antwoord bevat de volgende elementen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Een juiste weergave van het opgeroepen beeld van de barbaarsheid van de Duitse invasie, met een juiste verwijzing naar de prentbriefkaart (bijvoorbeeld in het onderschrift wordt het Duitse leger betiteld als 'barbaren', wat in de compositie van de foto/de weergave van de arme boer met zijn vrouw op een hondenkar/de ontredding op de gezichten wordt weergegeven) • Een juiste uitleg waarom deze prentbriefkaart daarvoor geen bewijs levert (bijvoorbeeld deze scène van een arm boerengezin zou ook zonder de Duitse inval hebben kunnen plaatsvinden/alleen door het onderschrift wordt deze foto gekoppeld aan de Eerste Wereldoorlog / de foto kan in scène zijn gezet/van veel oudere datum zijn) 	<p>2</p> <p>2</p>
23	<p>maximumscore 2</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <p>Deze prentbriefkaarten werden industrieel/op grote schaal/met moderne technieken geproduceerd, dit is kenmerkend voor de industriële aanpak in de Eerste Wereldoorlog / door prentbriefkaarten die aan het thuisfront voor iedereen zichtbaar waren kon het moreel daar worden opgevijseld, in de Eerste Wereldoorlog was het thuisfront even belangrijk voor de overwinning als het slagveld.</p>	
24	<p>maximumscore 2</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Aanvankelijk wordt shellshock gezien als lafheid, later wordt het als een neurose erkend • wat kan worden verklaard uit de wetenschappelijke vooruitgang op het gebied van de psychiatrie/psychologie 	<p>1</p> <p>1</p>
25	<p>maximumscore 2</p> <p>Uit het antwoord moet blijken dat luitenant-kolonel Maxwell neerbuigend spreekt over 'die klasse' (de arbeiders) / de arbeidersklasse beschouwt als minderwaardig tegenover zijn eigen klasse.</p>	

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

26 maximumscore 2

Kern van een juist antwoord is een juiste afweging welke bron meer betrouwbare gegevens oplevert over de ervaringen van frontsoldaten (bijvoorbeeld in bron 12 geeft de sergeant een beschrijving van zijn eigen ervaring, terwijl in bron 13 de luitenant-kolonel in de brief aan zijn vrouw een afstandelijke beschrijving geeft, wat bron 12 betrouwbaarder maakt).

27 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

Doordat het leger zo de mythe kon handhaven dat het niet verslagen was (omdat de burgerregering de wapenstilstand sloot), kon de nederlaag geweten worden aan de democraten die verraad hadden gepleegd / het leger in de rug hadden gestoken.

5 Inzenden scores

Verwerk de scores van alle kandidaten per school in het programma WOLF.
Zend de gegevens uiterlijk op 20 juni naar Cito.

6 Bronvermeldingen

- bron 1 Harm Stevens, De Nederlands-Indische geschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw in meer dan 100 verhalen, Amsterdam 2003, pag. 19, 244, 281, 269, 228-230.
- bron 2 Vincent Houben, Van Kolonie tot eenheidsstaat, Indonesië in de negentiende en twintigste eeuw, Leiden 1996, pag. 26.
- bron 3 Rob Nieuwenhuys, Komen en blijven, Tempo doeloe, een verzonken wereld, Amsterdam 1998, pag. 171.
- bron 4 C. Fasseur (red.), Geld en geweten, een bundel opstellen over anderhalve eeuw Nederlands bestuur in de Indonesische archipel, deel II, 's Gravenhage 1980, pag. 77.
- bron 5 A. Schulte, Oorlogsreportages uit Nederland en Nederlands-Indië, Amsterdam 1995, pag. 79.
- bron 6 Rapport inzake Nederlands-Nieuw-Guinea over het jaar 1961, Den Haag 1962, pag. 139.
- bron 7 W. E. M. Bauwens, Soldatenbrieven uit de tijd van Napoleon in het Hulsterse gemeentearchief, in: Oorlog, bezetting en bevrijding in de Vier Ambachten, Hulst 1995, pag. 108.
- bron 8 ontleend aan: Clive Ponting, The Crimean War, The truth behind the myth, Londen 2004, pag. 271.
- bron 9 ontleend aan: Friedrich Karl, Bilder und Skizzen aus dem Feldzuge der zweiten Armee von Georg Horn, zur Zeit berichterstatter in Hauptquartier S.K.H. des General-Feldmarschalls Prinzen Friedrich Karl von Preussen, Leipzig 1872, Band 2, pag. 95.
- bron 10 R.L. Schuursma (red.), 14-18, De Eerste Wereldoorlog, Amsterdam 1975-1976, pag. 159.
- bron 11 François Pairault, Images de poilus, la grande guerre en cartes postales, Paris 2005, pag. 65.
- bron 12 L. van Bergen, Zacht en eervol, Lijden en sterven in een Grote Oorlog, Den Haag 2001, pag. 228.
- bron 13 L. van Bergen, Zacht en eervol, Lijden en sterven in een Grote Oorlog, Den Haag 2001, pag. 229.